Verkenning Inclusieve Erfgoedlijnen

Erfgoedlijnen Zuid-Holland.
Het belang van meervoudige perspectieven.

provincie ZUID HOLLAND

motivaction research and strategy

TransCity INCLUSIVE MARKETING & COMMUNICATIONS

Inleiding

De Provincie Zuid-Holland heeft **zeven erfgoedlijnen** benoemd: Atlantikwall, Landgoederenzone, Limes, Trekvaarten, Oude Hollandse Waterlinie, Goeree-Overflakkee en Waterdriehoek. Elke erfgoedlijn is een geografisch gebied aan de hand waarvan één gemeenschappelijk historisch verhaal kan worden verteld.

Nu **diversiteit** en **inclusie** een prominente plek in het maatschappelijke debat hebben ingenomen, ontstaat de vraag of de wijze waarop de onderliggende verhalen worden verteld, aansprekend genoeg zijn voor **alle** burgers van Zuid-Holland, rekening houdend met de steeds groter wordende diversiteit van de Zuid-Hollandse samenleving.

Motivaction Research is daarom gevraagd te onderzoeken of in de verhalen van de **erfgoedlijnen** van Zuid-Holland voldoende rekening wordt gehouden met **inclusiviteit**. Daarbij zijn de volgende onderliggende vragen gesteld:

- Zijn de verhalen historisch correct en volledig qua inclusiviteit?
- Worden de verhalen van de erfgoedlijnen als inclusief ervaren door de beoogde bevolkingsgroepen?

Inleiding

Motivaction is voor deze opdracht een samenwerking aangegaan met TransCity, een bureau dat is gespecialiseerd in inclusieve marketing en communicatie en op dit terrein veel onderzoek doet en analyses verricht.

Om tot beantwoording van de onderzoeksvragen te komen, zijn de volgende acties ondernomen:

1. Het lezen van de online en offline **documentatiematerialen** die over de zeven erfgoedtafels beschikbaar zijn.
2. **Interviews** met **direct betrokkenen** en **experts**: waaronder historici/wetenschappers en leden van de erfgoedtafels.
3. Korte informele gesprekken met **biculturele jongeren** uit Zuid-Holland.
4. Formele **focusgroep** met biculturele Nederlanders uit Zuid-Holland.
5. **Single interviews** met Zuid-Hollanders met een LHBTIQ+-achtergrond en provinciegenoten met een beperking.

Inleiding

De namen van de experts en direct betrokkenen met wie is gesproken staan achterin dit document, alsook de achtergronden van de overige geïnterviewden (focusgroep, single interviews).

Nadat de op de vorige pagina genoemde eerste drie fasen waren doorlopen, is een tussentijdse rapportage opgesteld met daarin de belangrijkste bevindingen.

In fase vier en vijf werd in de focusgroep en single interviews vervolgens gesproken over de **persoonlijke beleving** bij de geschiedschrijving van Nederland, alsook bij de geschiedschrijving van Zuid-Holland en de verschillende erfgoedlijnen. Daarna werd gevraagd op de bevindingen uit de tussentijdse rapportage te reageren.

Het onderzoek is in het eerste kwartaal van 2021 uitgevoerd door Mahasin Tanyaui en René Romer van TransCity, en Ahmed Ait Moha en Marcel Voorn van Motivaction.

Rotterdam/Amsterdam, 5 mei 2021

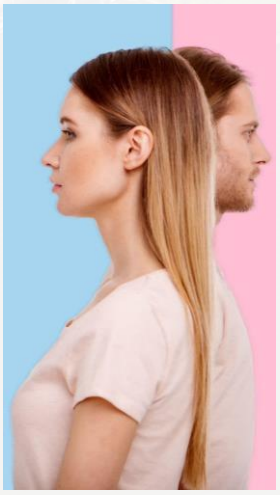

Rapportindeling

Dit onderzoeksrapport is als volgt ingedeeld:

1. Conclusies.
2. Hoe kunnen de erfgoedlijnen inclusiever worden?
3. Opties voor aanvullende verhalen per erfgoedlijn.
4. Observaties focusgroep en single interviews.
5. De beleving bij de Nederlandse geschiedenis.
6. Bijlage: gesprekspartners.

1. Conclusies

“Het principe, het van verschillende kanten belichten van een thema, bevalt mij wel.”

Quote van gesprekspartner

Conclusies

- De **erfgoedlijnen** van Zuid-Holland zijn onder jongeren, focusgroep en respondenten in de single interviews **niet bekend** en roepen vooral **apathie** op.
- Spontaan staat de **geschiedenis van Zuid-Holland** als aparte geschiedenis ook **nauwelijks op het netvlies**. Na doorvragen noemt men als voorbeelden van de Zuid-Hollandse geschiedenis het bombardement op Rotterdam, de haven van Rotterdam en de geschiedenis van steden als Delft en Leiden.
- Er wordt een **vergelijking** gemaakt met de **geschiedenislessen** op middelbare scholen. Deze worden als te **beperkt** en te **eenzijdig** betiteld. De erfgoedlijnen zouden volgens de respondenten, zoals alle geschiedenisthema's, vanuit **meervoudige perspectieven** moeten worden benaderd.
- Aan de hand van een aantal voorbeelden dat vervolgens is getoond, zien de respondenten wel dat er **volop mogelijkheden** zijn om de verhalen van de erfgoedlijnen **in de toekomst inclusiever** te maken.
- Het rapport dat voor u ligt gaat daarom voor een groot deel over de wijze waarop de geschiedschrijving van Zuid-Holland aan de hand van de zeven erfgoedlijnen inclusiever kan worden gemaakt.

Conclusies

- De focusgroep bestond uit biculturele Zuid-Hollanders. De single interviews betroffen mensen met een beperking en LHBTIQ+’ers. Op hoofdlijnen waren de resultaten behoorlijk eenduidig.
- LHBTIQ+'ers en mensen met een beperking vinden dat je moet oppassen om **geforceerd** te zoeken naar verhalen van mensen met hún achtergrond of beperking. Dat komt ook doordat zij **dit soort verhalen** zelf **nauwelijks** uit de geschiedenis **kennen**. Ze kunnen zich er daarom niet echt een voorstelling bij maken. Samen met biculturele Nederlanders denken zij dat de **meeste winst** valt te behalen met verhalen vanuit de perspectieven van **vrouwen** en Nederlanders met van oorsprong **buitenlandse wortels**.
- De meeste respondenten zijn van mening dat **inclusieve verhalen** in potentie **aantrekkelijker** zijn, niet alleen voor henzelf maar **voor iedereen**. Het laten zien en horen van gevarieerde perspectieven draagt bij aan de aantrekkelijkheid van het verhaal. Daarentegen zijn ze huiverig voor **geforceerde inclusiviteit**. Stel dat je specifiek Turkse, Marokkaanse of bijvoorbeeld Surinaamse verhalen vertelt, dan moeten de vertellingen **op natuurlijke wijze** onderdeel zijn van een breder geheel. Anders moet je het niet doen.

Conclusies

In de gesprekken met experts en direct betrokkenen werd allereerst benadrukt dat er in potentie veel verhalen zijn die niet eerder zijn verteld. De reden daarvoor is eenvoudig: er is nooit gericht naar veel van die verhalen gezocht, onder meer omdat er niet eerder een opdracht over is verstrekt.

Bedenk daarbij:

- De geschiedenis wordt nooit in zijn geheel verteld. Er worden **keuzes** gemaakt, er worden accenten gelegd. Kijkend naar de hedendaagse discussie over diversiteit en inclusie, kunnen er dus in de toekomst **andere accenten** worden gelegd. Bijvoorbeeld door het doen van vertellingen die bovengemiddeld aansprekend zijn voor diversiteitsdoelgroepen.
- Uiteraard is het wel van belang dat er naar die verhalen ook onderzoek is gedaan of kan worden gedaan. Ook dat laatste is **een keuze**. Wanneer er een onderzoeksopdracht uitgaat over de positie van vrouwen in de Zuid-Hollandse geschiedenis, kan er aan de hand van onder meer archeologische vondsten, historische gedichten of schilderijen van vrouwen, **gericht onderzoek** worden gedaan. En daarmee nieuwe kennis worden opgedaan én gedeeld. Datzelfde geldt voor andere groepen en thema's uit de geschiedenis.
- De geschiedenis **herschrijven** en **completer maken** met ontbrekende puzzelstukjes die pas later worden gevonden: dát is wat historici continu doen. Gerichte onderzoeksvragen, gesteld vanuit een **gevarieerd perspectief**, resulteren dus in het raadplegen van nieuwe bronnen.
- Het is dus raadzaam om de keuzes over de erfgoedlijnen van Zuid-Holland voortaan vanuit gevarieerdere perspectieven te maken.

Conclusies

Andere punten die in de gesprekken met experts naar voren kwamen:

- Veel burgers, onafhankelijk van de achtergrond, kunnen geïnteresseerd raken in de **geschiedenis** van hun directe (al dan niet permanente) woonomgeving.
- Sommige burgers hebben een **intrinsieke motivatie** om een brede algemene kennis en interesse te ontwikkelen. Daarbij speelt de persoonlijke achtergrond geregeld een ondergeschikte rol. Zo zien we dat **expats** met regelmaat interesse tonen in de geschiedenis van het land waar ze maar tijdelijk wonen en werken.
- Er is echter een grote groep burgers bij wie die interesse wat meer ontwikkeld moet worden.
- Zeker wanneer de persoonlijke familiegeschiedenis zich buiten ons land bevindt, kan het zinvol zijn de geschiedschrijving van Zuid-Holland vanuit **gevarieerdere perspectieven** te bekijken. Thema's die dichter bij de persoonlijke belevingswereld komen, kunnen daarbij helpen.
- Hoewel in dit onderzoek nadrukkelijk is gekeken naar alle diversiteits-groepen - **etnisch-cultureel**, **LHBTIQ+**, **gender**, **leeftijd** en **beperking** - valt met het méér betrekken van **biculturele Nederlanders** de grootste winst te behalen. Niet alleen omdat Zuid-Holland de meest multiculturele provincie van ons land is, maar ook omdat de Nederlandse geschiedenis **mentaal** wat **verder af** kan staan van een eigen **familiegeschiedenis** die zich grotendeels buiten Nederland heeft afgespeeld.
- Op basis van de gesprekken met experts en direct betrokkenen, gaan we op de volgende pagina's kort op de diverse groepen in.

Conclusies

- **LHBTIQ+**-verhalen zijn niet in de onderliggende vertellingen van de erfgoedlijnen te vinden. In algemene zin zegt de geschiedschrijving vooral iets over de samenleving als geheel, en minder over de seksuele gerichtheid van de Zuid-Hollandse burgers. Ook in de toekomst zal direct aan LHBTIQ+-gerelateerde geschiedschrijving soms lastig, maar zeker niet onmogelijk zijn. **Aanvullend onderzoek** kan nodig zijn. Wel constateren we dat burgers met een LHBTIQ+-achtergrond geregeld **veel interesse** tonen in geschiedschrijving, en vanwege die relatief grote interesse mogelijk al vaak worden bereikt.
- Over de **positie van vrouwen** valt in de erfgoedlijnverhalen van Zuid-Holland weinig terug te vinden, maar wél te verhalen. Die positie in de vroegere samenleving was vaak niet te benijden, en nog maar weinig te vergelijken met hun positie in de huidige samenleving.
- Kijken we naar burgers met een **beperking**, dan wordt daar in de erfgoedlijnverhalen ook niet bij stilgestaan. Er is dan ook beperkt literatuur over te vinden. Belangrijk aandachtspunt is uiteraard wel de **toegankelijkheid** van fysieke erfgoedlocaties voor rolstoel-gebruikers, slechtzienden en slechthorenden.
- Pakken we het l**eeftijdscriterium** erbij, dan staan de erfgoedlijn-verhalen ook daar niet bij stil. Wel constateren we dat het aantal levensjaren in de (vroege) geschiedenis fors lager was dan vandaag. Omdat mensen gemiddeld minder oud werden, speelt het thema leeftijdsdiscriminatie in de geschiedschrijving mogelijk minder een rol. Wel zien we dat senioren bovengemiddeld interesse tonen in de geschiedschrijving van Zuid-Holland en **bovengemiddeld betrokken** zijn bij de projecten die vanuit of in samenwerking met de erfgoedtafels worden opgezet.

Conclusies

- In de Zuid-Hollandse geschiedschrijving wordt weinig stilgestaan bij de perspectieven van huidige generaties **biculturele Nederlanders**. De geschiedenis gaat nu eenmaal grotendeels over de periode vóórdat zij, hun ouders of grootouders, zich in Nederland vestigden.
- Uit de focusgroep bleek dat biculturele Nederlanders zich als groep meer achtergesteld voelen in de verhalen. Zij hebben dan ook de meeste behoefte aan inclusiviteit.
- In de wetenschap dat al zo'n **33%** van de Zuid-Hollandse bevolking onder de **CBS-definitie migratieachtergrond** valt, de derde generatie niet eens meegeteld, is het een maatschappelijk belang dat ook **hún band** met de directe **woonomgeving** zo sterk mogelijk is.
- Zuid-Holland is de meest multiculturele provincie van Nederland. Qua absolute aantallen valt daarom de meeste winst te behalen bij de **1,2 miljoen** Zuid-Hollandse burgers met een migratieachtergrond van de 1e of 2e generatie, plus de snel groeiende 3e generatie.
- De erfgoedlijnen van Zuid-Holland kunnen ook voor deze burgers **aansprekend** worden gemaakt wanneer er **aanvullende verhalen** worden verteld en andere accenten worden gelegd.

2. Hoe kunnen de erfgoedlijnen inclusiever worden?

“Het is triest dat er een beleid op geschreven moet worden, en dat mensen niet begrijpen dat het allemaal normaal is.”

Quote van gesprekspartner

Hoe kunnen de erfgoedlijnen inclusiever worden?

Op basis van de gesprekken met experts en direct betrokkenen alsook met burgers van Zuid-Holland met gevarieerde achtergrond plus het analyseren van de documentatie over de erfgoedlijnen zijn de volgende hoofdlijnen geformuleerd.

Met deze **hoofdlijnen** als referentie, kunnen er in de toekomst **aanvullende verhalen** over de geschiedenis van Zuid-Holland worden verteld die de erfgoedlijnen in potentie **aansprekender** maken voor **grotere groepen** uit de Zuid-Hollandse samenleving.

A. Plaats de geschiedschrijving in een meer **internationale context**.

B. Leg **relaties** tussen **heden en verleden**, vooral sociaal-maatschappelijk.

C. Praat niet alleen over ‘stenen’, maar ook over **mensen**.

D. Houd in de geschiedschrijving rekening met verschillende perspectieven. **Meerstemmigheid** is cruciaal.

E. Creëer meer **interactieve belevingen**, op fysieke locaties en online.

F. Maak de samenstelling van de **erfgoedtafels diverser**.

G. Geef **diversiteit en inclusie** een **hogere basiswaardering** in het beoordelen van projecten en communiceer daarover.

Alleen met de **combinatie van bovenstaande adviezen** kan een flinke slag worden gemaakt. Op de volgende pagina’s wordt dit verder toegelicht.

A. Internationaal

Plaats de geschiedschrijving van de erfgoedlijnen van Zuid-Holland in een **internationale context**. Denk onder meer aan:

- De buitenlandse invloeden op de geschiedenis van Zuid-Holland.
- De positie van Zuid-Holland in de wereldgeschiedenis.
- De export van Zuid-Hollandse know-how in relatie tot de erfgoedlijnen.

Voorbeeld - Watermanagement

Dit is een thema dat in veel erfgoedlijnen een voorname rol speelt. Watermanagement kan in een veel bredere context worden geplaatst:

- Internationaal. Denk onder meer aan kennisuitwisseling.
- Sociaal-maatschappelijk. De gevolgen van beleidskeuzes voor mens en maatschappij - in verleden en heden.
- Actualiteit. Denk aan het grootste vraagstuk van onze huidige tijd: klimaatverandering.

B. Heden en verleden

Leg verbanden tussen sociaal-maatschappelijke vraagstukken uit de Zuid-Hollandse geschiedenis en de huidige tijd.

Voorbeeld - Repressie

Dit speelt in veel erfgoedlijnen een onderliggende rol. Denk aan:

- De onderdrukking tijdens WO2.
- De onderdrukking in de Romeinse tijd.
- De winsten uit de voormalige koloniën en de trans-Atlantische slavenhandel werden mede gebruikt voor het financieren van grote Zuid-Hollandse projecten.
- Hollandse boeren die door de inundatie hun inkomsten verloren en naar stedelijke gebieden moesten emigreren.
- Migratie door de eeuwen heen, vaak veroorzaakt door repressie.

Er zijn volop parallellen te trekken tussen de Zuid-Hollandse geschiedenis en de hedendaagse (internationale) actualiteit.

C. Heden en verleden

Tweede voorbeeld - Religie

Ook geloof en rituelen spelen in de hele geschiedenis en bij alle erfgoedlijnen een rol.

Daarbij zien we:

- Overeenkomsten tussen verschillende geloven en rituelen.
- Conflicten en polarisatie die mede zijn terug te voeren op de religieuze diversiteit.

Ook hier zijn weer talloze parallellen te trekken tussen heden en verleden.

D. Mensen

In de geschiedschrijving van Zuid-Holland staan muren, bunkers, landgoederen, vestingwallen, cultuurlandschap, water en talloze andere fysieke ‘overblijfselen’ centraal.

Maar wil je de geschiedenis **levend maken** voor brede groepen in onze samenleving, laat dan ook de **menselijke verhalen** zien.

- Hoe zagen hun levens eruit?
- Vanuit welke verschillende **perspectieven** keken mensen naar de toenmalige samenlevingen?
- Wat waren hun **ambities**?
- Hoe **multicultureel** waren onze vroegere samenlevingen?
- Wat waren de menselijke **emoties** achter de bunkers die werden gebouwd?
- En waar kunnen we **parallellen** leggen met de hedendaagse samenleving?

E. Meerstemmigheid

Vaak worden verhalen vanuit een **eenzijdig perspectief** verteld. Hebben we het over ‘slaven’ of ‘tot slaaf gemaakten’? Over de ‘Gouden Eeuw’ of de ’17e eeuw’? Over het perspectief van de overwinnaar of de verliezer? Ook schetsen we vaak een eendimensionaal beeld over goed en kwaad.

Met meerstemmigheid kunnen gevarieerde perspectieven in de geschiedschrijving doorklinken. Waaronder het **ongemak** over delen van onze geschiedenis.

Let daarbij ook op **taalgebruik**. *Words matter*. Woorden zijn niet neutraal: onbewuste vooroordelen kunnen doorklinken.

Geschiedschrijving vanuit diverse perspectieven is een **randvoorwaarde** voor het bereiken van brede, multiculturele publieksgroepen.

F. Belevingen

Creëer zoveel mogelijk interactieve belevingen, zowel op fysieke, museale locaties, als online.

Voorbeeld - Perspectieven

Bezoekers kunnen de Nederlands-Romeinse geschiedenis laten vertellen/ervaren vanuit het perspectief van:

1. De geboren en getogen Nederlander.
2. De in Nederland gelegerde Noord-Afrikaanse soldaat.
3. De Romeinse bestuurder die in Nederland is geplaatst.

Ook bij de andere erfgoedlijnen kan de geschiedschrijving worden gedaan aan de hand van de verschillen perspectieven van de toenmalige hoofdrolspelers. Zo kan je het ‘Rampjaar’ 1672 belichten aan de hand van de perspectieven van (1) de Hollandse boer wiens land onder water werd gezet, (2) de Hollandse bestuurder die hiertoe heeft besloten, (3) de ‘Franse’ soldaat in het Hollandse leger, et cetera.

G/H. Erfgoedtafels

Streef ernaar om:

- De **samenstelling** van de erfgoedtafels **diverser** te maken. Concreet betekent dit dat je actief op zoek gaat naar mensen met gevarieerde achtergronden die in potentie belangstelling kunnen hebben in persoonlijke betrokkenheid bij een of meer erfgoedtafels.
- **Diversiteit** en **inclusiviteit** een hogere waarde toe te kennen in de beoordeling van projectvoorstellen. In de communicatie over de voorstellen die bij de erfgoedtafels kunnen worden ingediend, kan dus een zwaarder accent worden gelegd op het indienen van voorstellen die bovengemiddeld aansprekend kunnen zijn voor diversiteitsgroepen. Daarbij is met name het kunnen bereiken van biculturele Nederlanders van belang. Projectvoorstellen die aandacht schenken aan deze doelgroepen hebben daarmee een streepje voor bij voorstellen die hier geen aandacht aan schenken. Uiteraard moet nog wel aan alle overige randvoorwaarden worden voldaan; het is dus geen garantie op goedkeuring.

3. Opties voor aanvullende verhalen per erfgoedlijn

“Het inclusieve ligt er niet zo zwaar bovenop. Dat vind ik wel fijn. Het gaat vooral om de verschillende perspectieven.”

Quote van gesprekspartner

Opties voor aanvullende verhalen per erfgoedlijn

Geïnspireerd door de gesprekken met leden van erfgoedtafels, andere direct betrokkenen en historici, alsook door desk research, worden op de komende pagina's **per erfgoedlijn opties voor aanvullende verhalen** gegeven.

Met inachtneming van de in het vorige hoofdstuk geschetste hoofdlijnen, kunnen op deze wijze nog meer opties voor aanvullende verhalen worden geschetst.

De **doelstelling** van deze aanvullende verhalen is het **aanspreken** van een **meer gevarieerd publiek** met de erfgoedlijnen van Zuid-Holland.

Atlantikwall

Wie in de duinen wandelt of fietst komt ze ongetwijfeld een keer tegen: Duitse bunkers uit de Tweede Wereldoorlog.

Maar niet iedereen zal weten dat ze de zichtbare overblijfselen zijn van de Atlantikwall, een 5200 kilometer lange **verdedigingslinie** die liep van Noorwegen tot Zuid-Frankrijk.

Het verhaal van de Atlantikwall gaat over de bouw en de militaire betekenis, maar ook over minder bekende aspecten als de massale evacuaties, de sloop en wederopbouw.

De bunkers en andere overblijfselen vormen een herinneringslandschap dat verwijst naar het donkere verleden van de Tweede Wereldoorlog.

Op de volgende pagina's staan opties voor aanvullende verhalen waarmee een meer gevarieerd publiek zou kunnen worden bereikt. Met inachtneming van de in het vorige hoofdstuk geschetste hoofdlijnen, kunnen er op deze wijze nog meer opties voor aanvullende verhalen worden geschetst.

Atlantikwall - opties aanvullende verhalen

- Wat was de kracht van deze verdedigingslinie? En de zwakte? En hoe verhoudt zich dat tot verdedigingslinies in meer recentere oorlogen?
- In hoeveel landen werd de Atlantikwall gebouwd? Wat waren de achtergronden van de arbeiders in Nederland en buiten Nederland? Welke persoonlijke verhalen kunnen er worden opgetekend? Wat waren de **menselijke emoties**?
- Welke parallellen zijn er tussen de **hongerwinter** in Nederland en **hongersnood** in landen waar Zuid-Hollanders hun wortels hebben?
- De bunkers werden in ons land gebouwd door Nederlanders in opdracht van de Duitse bezetter. Was dit **collaboratie** of **economische noodzaak?** Wat is het verschil? Welke nuanceringen kunnen daarbij worden aangebracht?
- Hoe verhoudt zich deze 'collaboratie' of 'economische noodzaak' tot voorbeelden in de huidige tijd? Neem bijvoorbeeld het conflict Israël/Palestina, een conflict dat leeft onder een deel van de jongeren met een moslimachtergrond, dan wel een achtergrond in die regio. Wat zijn de verschillen en overeenkomsten?
- Wat was de rol van Curaçaoënaar George Maduro en Surinamer Anton de Kom in het verzet in WO2? En welke betekenis had de deelname binnen de geallieerde strijdkrachten van zo'n **2,5 miljoen manschappen** uit de toenmalige **koloniën** van de vroegere Europese grootmachten? Uit Afrika, Azië en het Caribisch gebied.
- Joden, Sinta, Roma, LHTBTIQ+'ers, burgers met een beperking: zij waren slachtoffer van de bezetting. Velen van hen vonden de dood in de vernietigingskampen. Hoe verhouden thema's als **racisme**, **discriminatie** en **genocide** uit WO2 zich tot de recentere tijd? Waar liggen de verschillen? En waar de overeenkomsten?
- Welke medische experimenten heeft Duitsland gedaan met mensen met een **beperking**?

Atlantikwall - opties aanvullende verhalen

- Afrikaans-Amerikaanse soldaten maakten onderdeel uit van de Amerikaanse bevrijders. Hoe werden zij ontvangen? Vanuit welke perspectieven keken **Afrikaans-Amerikaanse** soldaten naar ons land? Waarom waren Afrikaans-Amerikaanse soldaten zo weinig zichtbaar op de foto's van onze bevrijders? Welke gemengde relaties ontstonden er?
- Wat valt er te vertellen over het regiment van **Afrikaans-Amerikaanse vrouwen** dat in Europa werd geplaatst voor het verlenen van ondersteunende diensten?
- Wat was verder de rol van vrouwen? Bijvoorbeeld in het verzet? Maar ook nadat veel Nederlandse mannen en jongens voor de Arbeitseinsatz naar Duitsland moesten. Welke parallellen zijn er te trekken met meer recente conflicten waar ook ter wereld, waarin mannen naar het front moeten en vrouwen grotendeels de economie draaiend moeten houden.
- **Veel Zuid-Hollanders hebben hun eigen oorlogsverleden**. Hoe kunnen de verhalen tijdens de oorlogsjaren worden gerelateerd aan de ervaringen van **oorlogsvluchtelingen** in ons land. Bijvoorbeeld uit Syrië. Wat zijn de verschillen en overeenkomsten?
- Welke parallellen vallen er te trekken tussen verkrachting als oorlogswapen tijdens WO2 en **verkrachting als oorlogswapen** in landen waar veel Zuid-Hollanders hun wortels hebben liggen?
- Welke **buitenlandse troepen** had het Duitse leger in dienst? Waarom? Wat waren hun perspectieven? Wat was hun positie? Hoeveel van hen waren er in Nederland geplaatst? Wat kan er worden verteld over de opstand van Georgische soldaten op Texel? Zijn er persoonlijke verhalen bekend?
- Wat valt er te vertellen over homoseksuele relaties in het leger? Bijvoorbeeld omdat mannen lang van huis waren en alleen elkaar hadden. Welke verhalen zijn er bekend?

Goeree-Overflakkee

Goeree-Overflakkee is een prachtig eiland met een boeiende geschiedenis. Het behoort tot de **Zuid-Hollandse eilanden**, al denken veel mensen dat het Zeeuws is. Dat laatste heeft ongetwijfeld te maken met de geografische ligging, en het dialect.

Tot het midden van de achttiende eeuw waren Goeree en Overflakkee twee eilanden. Daar kwam een eind aan in 1751. Toen werd, op initiatief van de Staten van Holland en West-Friesland, de **Statendam** aangelegd. Vanaf dat moment was er sprake van één eiland: Goeree-Overflakkee.

In de geschiedenis van het eiland speelt het **water** een belangrijke rol. Als **vijand**, maar ook als **vriend**. Van die geschiedenis is nog veel te zien op Goeree-Overflakkee.

Op de volgende pagina's staan opties voor aanvullende verhalen waarmee een meer gevarieerd publiek zou kunnen worden bereikt. Met inachtneming van de in het vorige hoofdstuk geschetste hoofdlijnen, kunnen er op deze wijze nog meer opties voor aanvullende verhalen worden geschetst.

Goeree-Overflakkee - opties aanvullende verhalen

- Goeree-Overflakkee kende verschillende lokale dialecten. Maar de **gebruiksdialecten sterven uit**. Vergelijk dit met het uitsterven van dialecten uit landen en gebieden waar Zuid-Hollanders hun wortels hebben.
- Toenemende contacten met Nederlanders van elders liggen ten oorzaak aan het uitsterven van het gebruikersdialect. Taal van buiten Goeree-Overflakkee heeft de lokale gebruikerstaal dus veranderd. **Vergelijk** met **straattaal** in de grote steden, een taal die ook is ontstaan door invoeging van woorden uit culturen van migranten-gemeenschappen. Een taal die constant verandert door de invloed van nieuwe migranten.
- Economisch is Goeree-Overflakkee altijd op Rotterdam gericht geweest. De landbouwcrisis die na 1870 ontstond, heeft tot veel **emigratie** geleid. Eilandbewoners emigreerden onder meer naar **Rotterdam-Zuid.** De 'vreemde' taal die de eilandbewoners spraken, maakte ook dat er in Rotterdam nogal eens werd neergekeken op deze 'boeren op Zuid'. Dialect wordt vaak geïdentificeerd met boersheid en platheid. Vergelijk de buitenlandse immigratie in de naoorlogse jaren. **Spanningen rondom migratie zijn dus van alledag**.
- **Cornelis van Aerssen van Sommelsdijck**, afkomstig uit het tegenwoordig Zuid-Hollandse dorp Sommelsdijck op Goeree-Overflakkee, werd op 28 november 1683 de eerste gouverneur van Suriname. Hij had de Sociëteit van Suriname opgericht, een particuliere Nederlandse koloniale onderneming die verantwoordelijk was voor het beheer van de kolonie Suriname. Nadat hij in 1688 werd vermoord, bleef zijn familie nog tot 1770 betrokken bij de Sociëteit van Suriname, totdat kleinzoon François Cornelis van Aerssen van Sommelsdijck in 1770 zijn aandeel verkocht.

Goeree-Overflakkee - opties aanvullende verhalen

- Bestaat er zoiets als een **eilandenmentaliteit**? Zo ja, wat is die dan? Wat heeft '**isolement**' voor invloed op deze mentaliteit? Wat zijn de parallellen met Zuid-Hollanders die vanuit Curaçao, Kaapverdië of andere eilanden naar hier zijn gekomen?
- Hoe verhoudt de **strijd met het water** zich tot buitenlandse voorbeelden in bijvoorbeeld Bangla Desh, Indonesië, Louisiana (VS)? Hoe uniek is de **landaanwinning** die Goeree-Overflakkee heeft gemaakt tot wat het nu is? Voor welk deel is Goeree-Overflakkee een eiland dat door de mens is gemaakt? Zijn er buitenlandse voorbeelden? Hebben Zuid-Hollanders hun **kennis** en ervaring **geëxporteerd** en ingezet in landen met vergelijkbare problemen? Worden onze **deltawerken** elders toegepast? Zo ja, waar? Of hebben wij omgekeerd ook geleerd van ervaringen in het buitenland?
- Hoe verhoudt de **watersnoodramp** van 1953 zich tot de overstromingen in Louisiana (VS) in 2015 en regelmatige overstromingen in landen als Bangla Desh en Mozambique? Wat zijn de gevaren voor de toekomst als gevolg van **klimaatverandering**?
- Vroeger deed je er **7 uur** over om van de eilanden naar Rotterdam te komen. Nadat er een brug was gebouwd en de Rotterdamse Elektrische Tram (RET) intrede deed, werd de reistijd fors verkort. Wat zijn de **parallellen** met **hedendaagse en vroegere reistijden** uit landen waar veel Zuid-Hollanders hun wortels hebben liggen?
- Wat valt er te vertellen over de **Joodse geschiedenis** van het eiland? Voor WO2 woonden er circa 70 Joodse families op het eiland. Hoeveel Joodse bewoners hebben de vernietigingskampen overleefd? En wat valt er te zeggen over de Armeense geschiedenis op het eiland?

Goeree-Overflakkee - opties aanvullende verhalen

- In 1490 **verdedigden** de **vrouwen** Goedereede met kokende pek en teer tegen de binnenvallende Hoeksen. De vrouwen namen de verdediging over omdat de mannen op zee waren om vis te vangen. Wat valt er nog meer te vertellen over de **rol van vrouwen** op het eiland?
- Twee zussen uit Goedereede werden in de 16e eeuw beschuldigd van hekserij. De weduwes Nijnge en Leene Dimmens kwamen in 1586 op de brandstapel terecht. Mogelijk is **heksenverbranding** een aansprekend thema. Ook de populariteit van de Netflix-serie **Siempre Bruja** kan hiervoor interesse opwekken.

Landgoederenzone

Aanvullende verhalen

Kastelen, prachtige **buitenplaatsen** en eeuwenoude **landgoederen** met koetshuizen, oranjerieën en fraaie parken: de Landgoederenzone biedt heel veel moois voor iedereen. De 'buitens' liggen verspreid op een eeuwenoude Duinrug, die vanaf Hillegom in het noorden tot het Westland in het zuiden langs de kustlijn loopt. Ieder landgoed en elke buitenplaats is uniek: het zijn prachtige plekken vol verhalen. Samen vertellen de landgoederen en buitenplaatsen het verhaal van **adel** en **welvarende stedelingen** die tijdens de **17e eeuw** een zomerverblijf buiten de stad bouwden.

Toen de handel in de Hollandse steden floreerde werd het voor de 'gewone burger' mogelijk te investeren in een buitenhuis. Bij het zoeken naar een locatie werd slim gebruik gemaakt van de strandwallen en -vlaktes in het landschap. Dit was droge zandgrond waar goed op gebouwd kon worden.

Ook de trekvaarten waren bepalend voor de ligging van de buitenplaatsen. Via het water konden de bewoners met de trekschuit hun huizen bereiken. Er waren immers veel minder wegen.

Op de volgende pagina's staan opties voor aanvullende verhalen waarmee een meer gevarieerd publiek zou kunnen worden bereikt. Met inachtneming van de in het vorige hoofdstuk geschetste hoofdlijnen, kunnen er op deze wijze nog meer opties voor aanvullende verhalen worden geschetst.

Landgoederenzone - opties aanvullende verhalen

- De **adel** en **welvarende stedelijke klasse** ontwikkelden landgoederen en bouwden buitenhuizen om de stadsdrukte te kunnen ontvluchten. Maar hoe werd dit gefinancierd? Werd deze rijkdom mede mogelijk gemaakt door de **winsten** uit onze toenmalige **koloniën** en de **trans-Atlantische slavenhandel**? Welke landgoederen en buitenhuizen hebben hun ontstaan aan ons koloniale verleden te danken? Klopt de volgende stelling: *''Iedereen die vermogen had, had dit op zijn minst voor een deel uit de Oost-Indische of West-Indische compagnie?"*
- In de 17e eeuw maakten veel (jonge) mannen een grand tour door Europa en ver daarbuiten. Ze raakten **beïnvloed** door de **landen** waar ze heen **reisden** en namen talloze spullen uit die landen mee. Bij terugkeer werden hun landgoederen en buitenhuizen met hun **buitenlandse verworvenheden** ingericht: een Ottomaanse kamer, Chinese tuin, Perzische tuin, Egyptische 'piramides', Arabische en uiteraard Indische invloeden.
- Flora en fauna werden dus van over de hele wereld meegenomen: amandelen uit Arabië, sneeuwvlokjes uit Turkije. Het was ook nadrukkelijk een manier om je te **onderscheiden**. Maar de buitenlandse invloeden waren veel groter. Dankzij de reizen naar de Arabische wereld werden onder meer **koffie**, het **schaakspel**, **parfum** en nog veel meer nieuwigheden in ons land geïntroduceerd.
- Buitenplaats Berbice in Voorschoten ontleent de naam aan de **vroegere Nederlandse kolonie Berbice**, tegenwoordig behorend tot (Brits) Guyana. In 1822 vernoemde de toenmalige eigenaar van de buitenplaats, Hendrik Staal, de buitenplaats naar deze vroegere kolonie. Staal had een fortuin verdiend als advocaat en zaakgelastigde voor de grote suikerplanters van Berbice.

Landgoederenzone - opties aanvullende verhalen

- De landgoederen waren ook voor een deel **zelfvoorzienend**. Zo werden er onder meer verse groenten gekweekt. Vergelijk met de huidige trend van het kweken van gezonde biologische groenten en de overeenkomsten qua eindwaarden tussen biologisch, halal en vegan.
- Wat was de rol van **vrouwen** op de buitenplaats? Omdat de mannen vaak ver van huis waren, waren het de vrouwen die de **buitenplaatsen bestuurden** en het voor het zeggen hadden: ze deden de boekhouding, ze gaven leiding aan de dienders, et cetera.
- Buitenplaats Ockenburg is een mooi voorbeeld van hoe dankzij een **burgerinitiatief** een voormalige buitenplaats een nieuwe functie heeft gekregen als lokaal ontmoetings- en cultureel centrum. Mensen met uiteenlopende culturele achtergronden participeren er. De Westlander en de Hagenaar komen hier samen.
- In de naoorlogse jaren heeft Buitenplaats Ockenburg lange tijd de functie van **jeugdherberg** gehad. Jongeren uit heel Europa verbleven daar. Welke mooie verhalen kunnen daar nog over worden opgetekend?

Limes

De Limes is het grootste archeologische monument van ons land

Tweeduizend jaar geleden hoorde een groot deel van Nederland bij het **Romeinse rijk**. Dat rijk strekte zich uit van Engeland tot Syrië en van Roemenië tot Marokko: een oppervlak dat groter is dan de huidige Europese Unie.

De grens rond dat enorme rijk had een lengte van **7000 km**. Deze Limes had verschillende gedaanten. In Engeland had hij de vorm van een landversterking, de Muur van Hadrianus, en ook tussen de Rijn bij Bonn en de Donau liep de grens over land.

Maar op Nederlands grondgebied viel de grens samen met de Rijn. De loop van die Romeinse Rijn is nog bijna hetzelfde als tegenwoordig, alleen heet de rivier nu achtereenvolgens Rijn, Nederrijn, Kromme Rijn, Leidsche Rijn en Oude Rijn.

Op de volgende pagina's staan opties voor aanvullende verhalen waarmee een meer gevarieerd publiek zou kunnen worden bereikt. Met inachtneming van de in het vorige hoofdstuk geschetste hoofdlijnen, kunnen er op deze wijze nog meer opties voor aanvullende verhalen worden geschetst.

Limes - opties aanvullende verhalen

- Hoe **multicultureel** was het Romeinse rijk? Soldaten die in Nederland waren gelegerd konden afkomstig zijn uit het hele Romeinse rijk: zoals Noord-Afrika, het huidige Syrië of bijvoorbeeld Roemenië. Grenzen waren er niet. De **onderlinge culturele beïnvloeding** was heel groot.
- Ook bestuurders konden vanuit het hele rijk afkomstig zijn. Hoewel er veel gebruik werd gemaakt van lokaal geboren en getogen bestuurders, konden soldaten bijvoorbeeld ook carrière maken en daarmee doorgroeien naar hogere bestuursfuncties.
- **Gemengde huwelijken** kwamen geregeld voor en werden vaak als vanzelfsprekend geaccepteerd. Daar waar in de huidige tijd mixed-race (bijvoorbeeld Marokkaans/Turks of Antilliaans/Pools) waarschijnlijk de snelst groeiende 'etnische' bevolkingsgroep van Nederland is, was dit ook in de Romeinse tijd geen vreemd fenomeen.
- Veel zaken die **vandaag** onderdeel uitmaken van ons **dagelijks leven** vinden haar oorsprong in **gewoonten**, **gebruiken** en **uitvindingen** die uit het hele Romeinse rijk afkomstig kunnen zijn: badkamer en toilet (Noord-Afrika), beton, verharde wegen, bruggen, aquaducten, dakpannen, scheepsbouw, geschriften, belastingstelsel, muntgeld, volkstellingen/identiteitskaarten, onze kalender, kastelen, talloze etenswaren, dranken, huisdieren, en nog veel meer.
- Voor veel biculturele Nederlanders is het moeilijk zich met Nederlands erfgoed te identificeren. Maar dat wordt anders zodra je toelicht dat de **cultuur** uit hun **geboorteland** of dat van hun ouders of grootouders veel aan de Nederlandse cultuur heeft **bijgedragen**. Niet alleen door de onderlinge culturele beïnvloeding in het omvangrijke Romeinse rijk, maar ook in meer recentere eeuwen, zoals onder meer geneeskunde, parfum, koffie, algoritmes (en nog veel meer) uit onder meer de **Arabische**, **Perzische** en **Ottomaanse** wereld.

Limes - opties aanvullende verhalen

- **Lokale gebruiken** en **rituelen** werden **toegestaan** en geïncorporeerd. Wel werden er vaak Romeinse benamingen opgeplakt. Lokale **geloven** werden geaccepteerd. Lokale goden werden daarmee dus ook geaccepteerd en geïncorporeerd, alleen werd er dan een Romeinse naam aan gegeven. Zo was er in Carthago een lokale tempel met Fenicische goden die vervolgens Romeinse namen kregen; acculturatie avant la lettre dus. En in Nederland was er een Germaanse godin waarvoor een Romeinse tempel werd gebouwd. Op die wijze konden culturen als het ware versmelten.
- Qua **identiteitsbeleving** kunnen veel **parallellen** worden gelegd met de huidige tijd. Zo werd er van bovenaf een gemeenschappelijke (Romeinse) identiteit geconstrueerd, maar voelde men zich vaak niet zo. En dat hoefde ook niet. Er zijn een aantal **basisregels** waar je je aan hebt te voldoen: zoals onder meer belasting betalen en educatie via een staatsschool. Maar verder kon je zijn wie je wilde zodra men er aan de buitenkant maar geen last van had. Een in Nederland gelegerde Noord-Afrikaanse soldaat was daarmee zowel **Romeins** als **Noord-Afrikaans**. Men was daar makkelijk en flexibel in, zolang je je maar conformeerde aan een aantal centraal afgesproken basisregels.
- **Homoseksualiteit** was bij de Romeinen **geen reden tot afkeer**. Wel was het enigszins complex. Van de ene partner werd het soms meer geaccepteerd dan van de andere. Ook konden mensen wat dat aangaat een **dubbelleven** leiden, iets wat vandaag ook nog gebeurt.

Limes - opties aanvullende verhalen

- De **positie van vrouwen** kon soms complex zijn. In de kern was de wereld **buitenshuis** van de **man**, en de wereld **binnenshuis** van de **vrouw**. En met dat laatste had de vrouw een vrij machtige positie. Mannen hadden stemrecht en vrouwen niet. Mannen konden dus formeel maatschappelijke veranderingen afdwingen en vrouwen niet. Toch zijn er voorbeelden bekend van **vrouwen** die gezamenlijk **protesteerden** tegen politieke besluitvorming, waarna deze weer ongedaan werd gemaakt. Aan de hand van gevonden voorwerpen uit het dagelijks leven kan er nog veel meer onderzoek worden gedaan naar het leven van vrouwen in die tijd, ook in Nederland.
- **Slavernij** in de Romeinse tijd kende **allerlei vormen**, allerlei gradaties. Een galeislaaf op de schepen en in de mijnen is het best vergelijkbaar met tot slaaf gemaakten zoals we die kennen uit ons eigen koloniale verleden. Maar ook **docenten**, **artsen** en **prostituees** konden slaaf zijn. Je had dan **kost** en **inwoning**, en kon daarnaast soms ook nog elders een salaris verdienen. Slaaf zijn gaf je in die zin een **bestaanszekerheid**. Sommigen verkochten zichzelf bijvoorbeeld als slaaf. Vaak deden slaven in de huiselijke situatie daarom geen enkele poging om eruit te komen, hoewel het toch ook mogelijk was jezelf als slaaf vrij te kopen.
- In latere jaren werd het Romeinse leger een **beroepsleger**, waardoor we het goed kunnen vergelijken met het beroepsleger dat we **vandaag** hebben. Belangrijkste verschil is dat dit beroepsleger uit soldaten bestond vanuit het hele Romeinse rijk, en daarmee met nadruk **multicultureel** was. En aangezien mannen in het leger waren en vrouwen niet, waren er perioden dat vrouwen de zaken thuis draaiende hielden omdat de mannen er niet waren. Ook economisch konden vrouwen daardoor een belangrijke rol spelen.

Oude Hollandse Waterlinie

In de **17e eeuw** werd de Republiek der Nederlanden één van de rijkste en machtigste landen ter wereld. Dit kwam door de succesvolle handel van de V.O.C.

De buurlanden van de Republiek voelden zich bedreigd door de macht van de Republiek en besloten in te grijpen. Frankrijk, Engeland, Munster en Keulen verklaarden de Republiek in 1672 de **oorlog**. Het grootste leger van Europa sinds de Romeinen stond voor de deur: 1672 zou dan ook de geschiedenis ingaan als het 'Rampjaar'.

In het 'Rampjaar' 1672 werd water voor het eerst op grote schaal ingezet als verdedigingsmiddel. Toen een Franse legermacht van 120.000 man ons land binnenviel werd een brede strook land tussen de Zuiderzee (het huidige IJsselmeer) en de Biesbosch geïnundeerd (**onder water gezet**). De (Oude) Hollandse Waterlinie was een feit.

Op de volgende pagina's staan opties voor aanvullende verhalen waarmee een meer gevarieerd publiek zou kunnen worden bereikt. Met inachtneming van de in het vorige hoofdstuk geschetste hoofdlijnen, kunnen er op deze wijze nog meer opties voor aanvullende verhalen worden geschetst.

OH Waterlinie - opties aanvullende verhalen

- Het is van belang het cultuurlandschap te **beschermen** tegen de steeds verder **oprukkende verstedelijking**. Dat is niet alleen cultuur-historisch van belang, maar ook met het oog op **klimaatverandering**. Zit er aan het beschermen van het traditionele open polderland-schap ook een agrarisch belang? En welke menselijke verhalen zijn aansprekend om op te tekenen, in de wetenschap dat cultuur-landschap door de mens is aangelegd, vormgegeven en beheerd?
- Het 'Rampjaar' 1672 speelt een voorname rol in de geschiedenis. Wie besloten er het land onder water te zetten? Waarom? Klopt het dat de boeren daar inderdaad geen inspraak in hadden? Hoe lang stonden de landeren onder water? Hoeveel boeren zijn gebleven? Hoeveel zijn er geëmigreerd omdat ze door dit besluit al hun inkomsten kwijt raakten? Naar welke steden zijn deze **economische vluchtelingen** getrokken? En hebben ze daar een permanent bestaan opgebouwd of zijn ze na een paar jaar weer teruggekeerd? Wat zijn de parallellen tussen economische vluchtelingen toen en nu?
- Het Nederlandse leger was een **beroepsleger** en bestond daarmee ook uit manschappen uit andere Europese landen. Wat zijn de **parallellen** met ons huidige beroepsleger? En waarom wordt het **tekort aan defensiepersoneel** vandaag niet opgelost door het rekruteren van personeel uit **andere EU-landen**, daar waar dit in onze geschiedenis wel gangbaar was? Waarom ligt dat vandaag politiek gevoelig? Heeft dat te maken met de discussie over dubbele **identiteiten** en **loyaliteiten**? Speelde dat in de 17^{e} eeuw dan niet? Want toen kende het Nederlandse beroepsleger van 65.000 man ook soldaten die in het vijandelijke Frankrijk waren geboren maar naar Nederland waren gevlucht. Hoe kunnen toenmalige vraagpunten als **identiteit** en **loyaliteit** worden gerelateerd aan de dag van vandaag, waar dit net zulke actuele maatschappelijke thema's zijn?

OH Waterlinie - opties aanvullende verhalen

- Hoe verhoudt zich het (waarschijnlijke) gebrek aan inspraak in het ‘Rampjaar’ met de volgens sommigen ruime inspraak die burgers vandaag hebben? De boeren wier land onder water werd gezet, hadden daar waarschijnlijk immers weinig over te vertellen.
- **Waarom** wilde het Franse leger met 120.000 man sterk Nederland binnenvallen? Was dat uitsluitend vanwege onze **welvaart**? Of zat daar ook een religieus aspect aan? (Rooms-katholieken versus de protestanten). Hoe verhoudt zich de **religieuze verdeeldheid** uit die tijd met die van de dag van vandaag? Wat zijn de overeenkomsten en wat zijn de verschillen?
- In hoeverre kan er worden gesteld dat er achter de verdedigingslinie in ons land sprake was van een ‘**vrijheid van meningsuiting**’ die er in andere Europese landen mogelijk minder was? Lag dit ook aan de beoogde inval ten grondslag? In hoeverre ligt onze vrijheid van meningsuiting ook aan de basis van veel hedendaagse internationale verdragen?
- In 1608 vond de laatste heksenverbranding in Nederland plaats in Gorinchem. Mogelijk is **heksenverbranding** een aansprekend thema. Ook de populariteit van de Netflix-serie **Siempre Bruja** kan hiervoor interesse opwekken.
- Waarom werden de **gebroeders De Witt** tijdens de op handen zijnde Franse inval als verraders gezien? Was dit een gevalletje ‘fake news’ of ‘conspiracy theory’ avant la lettre?
- Waarom deden er aan de bevrijding van de Fransen van Gorinchem in 1814 ook Pruisische en Russische troepen mee? Hoe zagen de internationale allianties er in die tijd uit? En hoe verhoudt zich dat tot de **internationale allianties** vandaag?

OH Waterlinie - opties aanvullende verhalen

- Wat hebben we geleerd van het onder water zetten van het land in 1672? En wordt deze kennis over het onder water zetten, alsook over het polderen, vandaag als exportproduct gebruikt in het watermanagement? Was deze kennis uniek voor Nederland? Of is deze kennis ook door andere landen opgebouwd, maar hebben wij deze wat slimmer kunnen vermarketen?
- Hoeveel **vluchtelingen** woonden er in die tijd in Nederland? Zoals de Portugese Joden en Hugenoten? En waarom kwamen zij eigenlijk naar Nederland? Wat zijn de parallellen met vandaag?

Trekvaarten

De trekschuit. Een suffer imago kan een vervoermiddel bijna niet hebben. Al in de 19de eeuw werd grappend gezegd ‘Die is zeker met de trekschuit gekomen’, over lieden die niet helemaal bij de tijd waren.

Bekend is ook de tirade van Nicolaas Beets in zijn Camera Obscura (1839). De trage trekschuit stond symbool voor alles wat er mis was met zijn vooruitgang vrezende tijdgenoten. ‘Er zijn menschen die door te veel in een trekschuit te varen, lafhartig, kruiperig, gierig, koppig en kwelgeesten zijn geworden.’

Wat Beets betreft kon het **spoorwegnet** in Nederland niet snel genoeg worden uitgebreid. Zijn smeekbede werd verhoord; binnen enkele decennia had de trein de trekschuit nagenoeg verdrongen als vervoermiddel.

Einde verhaal? Nee, want het verhaal van de trekschuit, de ‘**intercity van de 17e eeuw’,** is een boeiend stuk geschiedenis en ook vandaag de dag is er nog genoeg te ontdekken langs en op de oude trekvaarten.

Op de volgende pagina’s staan opties voor aanvullende verhalen waarmee een meer gevarieerd publiek zou kunnen worden bereikt. Met inachtneming van de in het vorige hoofdstuk geschetste hoofdlijnen, kunnen er op deze wijze nog meer opties voor aanvullende verhalen worden geschetst.

Trekvaarten - opties aanvullende verhalen

- De trekschuit was een **uniek vervoersysteem**. Buiten Nederland werd er met verwondering naar gekeken. Veel buitenlandse reizigers maakten in Nederland gebruik van de trekschuit. Er moet in veel **internationale reisverslagen** over zijn geschreven. Het kan daarom relevant zijn om internationale reisverslagen te onderzoeken op de ervaringen met de trekschuit. En daarmee kan in kaart worden gebracht hoe buitenlanders naar dit bijzondere vervoersmiddel keken, alsook naar Nederland en de Nederlanders. Zijn er parallellen met de wijze waarop nieuwkomers vandaag naar Nederland en de Nederlanders kijken?
- Welke **internationale beroemdheden** maakten ooit gebruik van de trekschuit? We weten dat **Mozart**, **Marquis de Sade** en **Voltaire** ooit met de trekschuit reisden. Maar wie nog meer? En waarom? Kan daar onderzoek naar worden gedaan?
- Zijn er verhalen over Nederlandse reizigers die hun buitenlandse reis begonnen met de trekschuit? Naar welke **buitenhavens** gingen zij? En wat namen ze op de terugreis voor buitenlandse curiosa mee?
- De **Pilgrim Fathers** zijn via Leiden naar Delfshaven gevaren om van daaruit de grote oversteek naar Amerika te maken. En hoewel dit in de periode gebeurde dat de trekschuit nog niet bestond, maakten ze mogelijk al wel gebruik van dezelfde vaarroute. Wat valt er verder te vertellen over **deze eerste Europese emigranten naar Amerika**? Valt een deel van de huidige '**Trump-generatie**' nog te herleiden tot deze religieus-conservatieve migranten?
- Zegt de reis van de Pilgrim Fathers van Leiden naar Delfshaven iets over de ideeën die er toen al leefden om een volwaardig vervoerssysteem op het water te ontwikkelen?

Trekvaarten - opties aanvullende verhalen

- In hoeverre hebben zich **industrieën** ontwikkeld langs de trekvaarten? Zoals in onze huidige tijd bedrijvenparken zich vooral langs de snelwegen bevinden. In hoeverre werd de (internationale) jeneverindustrie in Schiedam en Delfshaven bewust gevestigd aan de kop/buitenhaven van een voor trekvaarten gebruikte waterweg? En de bierindustie?
- In Den Haag kan een **themavaart** worden georganiseerd langs panden die een relatie hebben met het **slavernijverleden**. Daarbij komt ook het verhaal van Elisabeth Samson aan bod, een 'vrije' zwarte vrouw uit Suriname, die in de 18^{e} eeuw naar Den Haag kwam om voor vrouwenrechten te knokken. Een overigens omstreden vrouw, omdat zij in Suriname zelf ook gebruik maakte van tot slaaf gemaakten. Kunnen er vergelijkbare themavaarten worden georganiseerd op andere vroegere trekvaartroutes in Zuid-Holland? Kan hier onderzoek naar worden gedaan?
- In de slavernijperiode vertrokken er veel schepen vanuit Delfshaven. Vanuit dit inmiddels Rotterdamse stadsdeel voeren veel schepen naar het **Afrikaanse continent**. In Rotterdam is over dit verleden onlangs onderzoek gedaan. Kan deze geschiedenis meer worden belicht? Onder meer via themavaarten die kunnen worden georganiseerd? En exposities en online presentaties? Zorg er voor dat de resultaten van zo'n belangwekkend onderzoek ook met een **breed publiek** worden gedeeld.
- In hoeverre is het vervoerssysteem van gegraven waterwegen (de trekvaarten) en trekschuiten mede gefinancierd uit de **winsten uit de VOC en WIC** (en daarmee mede uit de trans-Atlantische slavenhandel?) Was dit vervoerssysteem zonder de mede door de VOC en WIC verkregen welvaart wel mogelijk geweest?

Trekvaarten - opties aanvullende verhalen

- In hoeverre ligt de **klasseindeling** die in de trekschuiten werd gelanceerd - reizigers eerste klas, reizigers tweede klas - ten grondslag aan de klasseindeling die later in de trein en bij andere passagiersvervoersdiensten werd gelanceerd? Zoals busdiensten, vliegtuigen en cruiseschepen. Zou je kunnen stellen dat de klasseindeling in de trekschuiten (mede) aan dit latere (internationale) systeem van klasseindeling **ten grondslag** lag?
- Waarom volgt onze huidige **spoorlijn** nog grotendeels de route van de vroegere trekvaart? En waarom bevinden veel treinstations zich nog langs deze route?
- **Delfshaven** was ooit de haven van Delft. Van het eenvoudig lossen van zakken is deze haven op andere locaties uitgegroeid tot een **wereldhaven**. Van de vroegere **internationale handel** is in Delfshaven vandaag niets meer terug te zien, maar er valt wel veel over te vertellen. Het verhaal van het nog tot in de jaren vijftig van de vorige eeuw lossen van fruit in Delfshaven, tot de **megacontainerschepen** uit China die vandaag op de tweede Maasvlakte worden gelost met onze online aankopen bij **Ali Express** en **Wish**.
- Kan er een overzicht worden gemaakt van schilderijen die in het **buitenland** worden **tentoongesteld** en waar de trekvaart en trekschuit worden afgebeeld? In welke wereldmusea hangen deze schilderijen allemaal?
- Had de trekschuit ook een **sociale functie**? In hoeverre kan de uitdrukking '**we zitten in hetzelfde schuitje**' ook worden gerelateerd aan de werkelijkheid? Kwamen rijk en arm inderdaad op de trekschuit samen? Of vindt deze uitdrukking haar oorsprong uit de tijd dat de trekschuit nog niet uit een eerste en tweede klasse bestond?
- Kan er een themavaart worden samengesteld over/langs **multicultureel Den Haag**?

Waterdriehoek

De ‘waterdriehoek’ Dordrecht, Biesbosch en Kinderdijk wordt al eeuwenlang gekenmerkt door het leven mét en de strijd tégen het **water**. **Dordrecht**, dat in **1220 stadsrechten** kreeg van Graaf Willem I, was in de Middeleeuwen **de machtigste Hollandse stad** door haar ligging aan de Merwede, maar raakte die positie kwijt door grote overstromingen in de 15e eeuw.

Als gevolg van deze ‘Elisabethsvloeden’ - ze vonden allemaal op of rond 19 november plaats, de naamdag van de heilige Elisabeth - verloor Dordrecht een groot deel van haar achterland. In het **deltagebied** dat zo ontstond, de **Biesbosch**, verdiende men de kost met zalmvisserij en eendenkooien.

Een paar eeuw later wisten de Sliedrechtse **baggeraars** zich met hun expertise **wereldwijd** op de kaart te zetten en ook de molens van Kinderdijk zijn een tastbare herinnering aan de eeuwige strijd tegen het water.

Op de volgende pagina’s staan opties voor aanvullende verhalen waarmee een meer gevarieerd publiek zou kunnen worden bereikt. Met inachtneming van de in het vorige hoofdstuk geschetste hoofdlijnen, kunnen er op deze wijze nog meer opties voor aanvullende verhalen worden geschetst.

Waterdriehoek - opties aanvullende verhalen

- Vertel over het **migratieverleden** van Dordrecht. Een migratie-geschiedenis die al eeuwenoud is. Wat zijn de parallellen tussen de toenmalige en hedendaagse migratie? Over de economische motieven, dan wel motieven in relatie tot oorlog of vervolging.
- Migratie is van alledag; migratiemotieven zijn door de eeuwen heen vergelijkbaar; spanningen tussen bevolkingsgroepen als gevolg van migratie zijn er altijd geweest. Waar liggen de parallellen tussen de geschiedenis van Dordrecht en de dag van vandaag?
- De scheepsbouwindustrie in de Waterlinie is in de tweede helft van de 19^{e} eeuw ontstaan. Decennialang was scheepsbouw een belangrijk exportproduct. Het verval werd ingezet toen andere landen, zoals Polen, dit tegen veel lagere kosten konden. Veel **arbeidskrachten** in de scheepsbouw kwamen uit het **buitenland**. Ook veel vroegere **gastarbeiders** vonden in de scheepsbouwindustrie van de Waterlinie emplooi. Welke persoonlijke verhalen kunnen hierover worden opgetekend?
- Interessant is ook het verhaal van een **Japans oorlogschip** dat hier werd gebouwd door Japanse arbeiders, een schip dat een jaar later tijdens een oorlogshandeling al weer tot zinken werd gebracht.
- De St. Elisabethsvloed in de eerste helft van de 15e eeuw ligt aan de oorsprong van de huidige Biesbosch. Naar schatting 16 dorpen werden weggevaagd en zo'n 2000 bewoners kwamen om het leven. Als gevolg van de overstromingen was de waterhuishouding voor eeuwen verstoord. Pas toen in 1861 de eerste stoombaggermolen in de Biesbosch verscheen, kon er voor het eerst serieus een begin worden gemaakt met het verbeteren van de waterhuishouding. **Zijn er parallellen met andere rivierdelta in de wereld?** Zoals onder meer de Nijl en de Ganges.

Waterdriehoek - opties aanvullende verhalen

- De **baggerindustrie** is in de tweede helft van de 19e eeuw ontstaan in de Waterdriehoek. De kennis wordt tot op de dag van vandaag wereldwijd geëxporteerd. Ook het onder veel biculturele Nederlanders razend populaire **Dubai** maakt grif gebruik van deze kennis.
- In hoeverre is onze kennis over waterhuishouding zodanig uniek dat er daardoor internationaal veel gebruik van wordt gemaakt? Of hebben wij ook weer veel geleerd van de ervaringen in onder meer Afrika en Azië?
- Nederlanders hebben hun eigen vorm gegeven aan hoe je **irrigatiesystemen** ontwikkelt. Welke kennis hebben wij opgedaan in Nederlands-Indië en welke kennis in Nederland/Zuid-Holland zelf? Wat is daar over bekend? En hoe wordt deze kennis internationaal benut? Werd alleen de Zuid-Hollandse of ook de koloniale expertise uit Nederland-Indië omgezet in internationale expertise? Klopt het dat bij wijze van spreken half Europa is ontgonnen door Nederlandse teams? Of is dat een overdrijving, en zijn wij gewoon goede marketeers?
- Is het juist dat de meeste kennis over **waterbeheersing** is opgedaan in Zuid-Holland? Zie onder meer de Waterdriehoek, Oude Hollandse Waterlinie en Goeree-Overflakkee. En is de economische ontwikkeling van Dordrecht vooral achtergebleven doordat de haven nooit geschikt is gemaakt voor grotere (diepere) schepen?
- Wat was de **rol van vrouwen** in Kinderdijk? Welke taken namen zij op zich? Op elke wijze speelt Kinderdijk vandaag de dag in op het grote aantal Aziatische toeristen?
- Wat valt er te vertellen over de rol van Dordrecht en Dordtenaren in de **trans-Atlantische slavenhandel**? Is deze geschiedenis al eens onderzocht, zoals Rotterdam dat recentelijk ook heeft gedaan?

4. Observaties focusgroep en single interviews

“Dit is eigenlijk precies wat ik bedoelde met verschillende perspectieven. Niet alleen vertellen wat er altijd verteld wordt, maar ook de dwarsverbanden.”

Quote van gesprekspartner: reactie op opties voor aanvullende verhalen

Observaties focusgroep en single interviews

De ideeën voor de verschillende Zuid-Hollandse erfgoedlijnen verrassen en worden over het algemeen positief ontvangen

- Uit het onderzoek onder leden van de erfgoedtafels en historici zijn per erfgoedlijn een aantal conceptideeën voortgevloeid die meer gevarieerde perspectieven kunnen laten doorklinken in de geschiedschrijving van Zuid-Holland. Ze staan op de vorige pagina's beschreven.
- Een aantal erfgoedlijnen (inclusief de bijbehorende ideeën) zijn *at random* voorgelegd aan de Zuid-Hollandse burgers met gevarieerde achtergrond. Doel van deze exercitie was geen inhoudelijke discussie over de erfgoedlijnen over de ideeën. Doel was om te kijken of de richting, **het laten doorklinken van gevarieerde perspectieven** in de geschiedschrijving van Zuid-Holland, aanspreekt.
- Uit de reacties van de respondenten blijkt dat, los van de persoonlijke affiniteit met een specifieke erfgoedlijn of de ideeën, **het uitgangspunt wordt gewaardeerd en aanspreekt**. Men vindt vooral dat het uitgangspunt, een verhaal vertellen vanuit meerdere perspectieven, goed aansluit bij hun eigen ideeën over hoe de geschiedenis verteld zou moeten worden.
- Een ander sterk punt vindt men dat de nadruk niet ligt op inclusiviteit. Door de **grote hoeveelheid uiteenlopende perspectieven** ligt vooral de nadruk op die variatie en veel minder op het geforceerd streven naar inclusiviteit. Dat de erfgoedlijnen daarmee een inclusiever karakter krijgen is in de perceptie mooi meegenomen.

Observaties focusgroep en single interviews

- Overigens constateren de respondenten dat de ideeën, als het gaat om inclusiviteit, zich wat vaker richten op Nederlanders met een biculturele achtergrond.
- Deze constatering sluit goed aan bij het standpunt van **LHBTIQ+'ers** en mensen met een **zichtbare beperking** dat het **niet eenvoudig** zal zijn om relevante **invalshoeken** te vinden vanuit **hun eigen perspectief**.

  Quotes

  "Dit is eigenlijk precies wat ik bedoelde met verschillende perspectieven. Niet alleen vertellen wat er altijd verteld wordt, maar ook de dwarsverbanden."

  "Het inclusieve ligt er niet zo zwaar bovenop. Dat vind ik wel fijn. Het gaat vooral om de verschillende perspectieven."

  "Het spreekt mij niet allemaal aan. Wat vergezocht soms. Maar het principe, het van verschillende kanten belichten van een thema, bevalt mij wel."

  "Ik hou van geschiedenis en vind dit gewoon leuke onderwerpen. Wist niet dat daar ook weer andere onderwerpen aan gekoppeld konden worden."

  "Ik vind dit wel interessant maar ik denk niet dat je hiermee meer of andere mensen trekt. Als je geen interesse hebt voor geschiedenis, dan gaat dit ook niet helpen."

5. De beleving bij de Nederlandse geschiedenis

“Op de middelbare school ging het vooral over de Gouden Eeuw met de VOC en over de Tweede Wereldoorlog. Je werd nooit gestimuleerd na te denken over de verschillende perspectieven en dan een standpunt in te nemen.”

Quote van gesprekspartner

De beleving bij de Nederlandse geschiedenis

Even uitzoomen: de geschiedschrijving van Nederland

- In de gesprekken met Zuid-Hollandse burgers met gevarieerde achtergrond ging het ook veel over de wijze waarop de geschiedschrijving van Nederland wordt ervaren. Dat is leerzaam voor de wijze waarop de Zuid-Hollandse erfgoedlijnverhalen worden benaderd, alsook voor de bredere Zuid-Hollandse geschiedschrijving. De belangrijkste observaties staan hieronder.

De geschiedenisles op de middelbare school wordt als eenzijdig beoordeeld.

- Uit de gesprekken blijkt dat het tijdens de geschiedenislessen geschetste beeld als eenzijdig werd ervaren. Terugkijkend hebben de meeste respondenten het gevoel dat de geschiedenislessen zich vooral richtten op de **successen uit de Nederlandse geschiedenis** (bijvoorbeeld de Tachtigjarige oorlog of de Gouden Eeuw) of **Nederland als slachtoffer** (de Tweede Wereldoorlog).

In de geschiedenisles ontbreekt het meervoudige perspectief, de discussie en de samenhang met andere onderwerpen.

- De geschiedenis wordt in de ogen van de respondenten vooral geschreven vanuit het perspectief van degenen die het voor het zeggen hadden en hebben. Het **dominante perspectief** is die van de **mannen**, de **helden** en de **rijken**. Respondenten **missen** in de geschiedenislessen het perspectief van de **armen**, de **onderdrukten** en de **vrouwen**.
- Daarnaast vindt een aantal respondenten dat in geschiedenislessen vooral werd ingezet op het leren van feiten. Zij vinden dat er ook **plaats** zou moeten zijn voor **discussie over verschillende thema's**. Het meenemen van verschillende perspectieven is dan een noodzakelijk middel om de discussie verrijken.

De beleving bij de Nederlandse geschiedenis

- Sommige respondenten **missen** het **bredere perspectief**. Men vindt dat er **te weinig samenhang** was tussen een thema en aanpalende thema's. Bijvoorbeeld het effect van de Gouden Eeuw op de Nederlandse welvaart toen en nu, en wie daarvan wel/niet profiteerden.

  Quote:

  "Op de middelbare school ging het vooral over de Gouden Eeuw met de VOC en over de Tweede Wereldoorlog. En dan leer je vooral namen en data. Dat was het wel. Je werd ook nooit geprikkeld om na te denken over wat je leerde. Na te denken over de verschillende perspectieven en dan een standpunt in te nemen."

  Quote:

  "Het ging altijd over wat 'we' goed hebben gedaan. Wat 'we' hebben bereikt. Het gaat nooit over de anderen, de armen, de slaven of de vrouwen."

Het koloniaal verleden is een onderwerp dat in de perceptie eenzijdig en met te weinig discussie wordt behandeld

- 'Black Lives Matter en de 'Zwarte Pietdiscussie' hebben ervoor gezorgd dat er meer aandacht is gekomen voor de geschiedenis van tot slaaf gemaakten en hun nazaten. Respondenten geven aan dat daar in de geschiedenisles met weinig diepgang of discussie over werd gesproken, maar dat dit tegenwoordig niet meer op deze wijze kan.
- Ook hier geeft men de voorkeur aan een aanpak waarbij een thema vanuit **verschillende perspectieven** wordt verteld. Dus niet alleen het perspectief van de **kolonisator**, maar ook het perspectief van de **onderdrukten en tot slaaf gemaakten**.

De beleving bij de Nederlandse geschiedenis

- Het op de vorige pagina geschetste geldt overigens ook voor de geschiedenis van het voormalige Nederlands-Indië.

  Quote

  “Met de kennis van nu denk ik dat ik wel wat gemist heb. Verhalen uit de Oost en de West maar dan niet alleen vanuit Nederlands perspectief maar ook vanuit het perspectief van mensen die daar woonden en in slavernij moesten werken. Hoe hebben zij het ervaren?”

De verschillende perspectieven moeten op verschillende plekken en op verschillende manieren verteld worden.

- De respondenten is gevraagd om te bedenken hoe de Nederlandse geschiedenis verteld kan worden zodat deze ook interessant is voor Nederlanders met een biculturele achtergrond.
- Naast het verhaal op school vertellen vanuit meerdere perspectieven (inhoud) kwamen de respondenten ook met alternatieve kanalen of plekken om het verhaal interessanter te maken.

  Quotes:

  “Breng de geschiedenis met een busje naar de mensen toe door het verhaal in buurtcentra in hun eigen buurt te komen vertellen via theater en dans.”

  “Door middel van het vertellen van persoonlijke verhalen, story telling (kan alleen bij recente geschiedenis).”

  “Meer beeldend met filmpjes.”

  “Maak de verhalen levendiger, niet zo saai, statisch.”

  “Promofilmpjes via YouTube of Facebook.”

De beleving bij de Nederlandse geschiedenis

“Musea zijn natuurlijk ook een optie, maar alleen als je daar al heen ging.”

“Podcasts zijn ook interessant. Ik heb laatst een podcast gehoord over een Nederlandse familie die aandelen had in een plantage in Suriname. De nazaten van slaven en deze familie gaan samen op reis naar Suriname. Je ziet dat dan het perspectief verandert.“

Een meer inclusieve vertelling van de Nederlandse geschiedenis spreekt aan, maar dan wel inclusief voor iedereen.

- De respondenten met een van oorsprong niet-Nederlandse achtergrond of vanuit de LHBTIQ+-gemeenschap geven aan dat **inclusieve verhalen** aantrekkelijker zijn. Niet alleen voor henzelf maar **voor iedereen**. Het laten zien en horen van verschillende perspectieven draagt bij aan de aantrekkelijkheid van het verhaal.

  Quote:

  “Je voelt je minder buitengesloten.”

- Men vindt het wel belangrijk dat alle perspectieven gehoord worden. Het inclusiever maken van verhalen **mag er niet toe leiden** dat vervolgens **autochtone of hetero Nederlanders zich buitengesloten voelen**. Het dilemma is dan ook hoe het verhaal verteld kan worden zodat iedereen zich gezien voelt en niemand zich buitengesloten voelt.

  Quotes:

  “Ik ben geen voorstander van een doelgroepgerichte aanpak. Geschiedenis is van ons allemaal. Kleur zou niet uit moeten maken.”

  “Het is triest dat er een beleid op geschreven moet worden, en dat mensen niet begrijpen dat het allemaal normaal is.”

De beleving bij de Nederlandse geschiedenis

Een inclusief verhaal vertellen is geen doel op zich.

- Respondenten zijn van mening dat een verhaal alleen inclusief verteld kan worden als er daadwerkelijk **aanleiding** voor is. Inclusieve verhalen ziet men niet als een doel op zich. Een **minder eenzijdige geschiedschrijving** is dat wel. Het kan dus betekenen dat er verhalen worden verteld zonder link met biculturele Nederlanders, Nederlanders met een zichtbare beperking of Nederlanders uit de LHBTIQ+ gemeenschap.

  Quotes:

  “Je moet LHBTIQ+'ers er niet met de haren bijtrekken alleen maar omdat je een inclusief verhaal wil vertellen. Dat slaat sowieso nergens op en roept waarschijnlijk ook weerstand op.”

  ”Er is een kans op tegenreacties.”

Mensen met een zichtbare beperking zien zichzelf niet als specifieke doelgroep voor inclusieve verhalen.

- Nederlanders met een biculturele achtergrond voelen zich als groep meer achtergesteld in de geschiedenisverhalen. Zij hebben dan ook de meeste behoefte aan inclusiviteit.
- Dit geldt minder voor mensen uit de LHBTIQ+-gemeenschap. Zij vragen zich vooral af waarover de verhalen met een LHBTIQ+-profiel dan zouden moeten gaan.

De beleving bij de Nederlandse geschiedenis

- Mensen met een zichtbare beperking geven aan dat ze zich niet aangesproken voelen. Zij hebben moeite om zich voor te stellen welke verhalen verteld zouden kunnen worden. Bovendien voelen zij **geen sterkere band** met andere mensen met een beperking dan met mensen zonder beperking. Mede daarom denken zij bij inclusiviteit vooral aan inclusiviteit voor andere bevolkingsgroepen en aan de toegankelijkheid van musea.

  Quotes:

  "Welk verhaal ga je dan vertellen? Ik zou het niet weten. Ik heb er in ieder geval geen behoefte aan."

  "Volgens mij kun je mensen met een beperking niet als één aparte groep beschouwen. Ik zou het in ieder geval niet willen."

De geschiedenis van Zuid-Holland staat, als zodanig, nauwelijks op het netvlies.

- De geschiedenis van Zuid-Holland wordt niet als aparte geschiedenis onderwezen. Men ziet het als Nederlandse geschiedenis die zich toevalligerwijs afspeelt in Zuid-Holland.
- Na doorvragen noemt men het **bombardement op Rotterdam**, de **haven van Rotterdam** en bijvoorbeeld de **geschiedenis** van de steden **Delft** en **Leiden**.
- Voor de geschiedschrijving van Zuid-Holland ziet men dezelfde toegevoegde waarde en dilemma's van inclusieve verhalen als voor het verhaal van de algemene Nederlandse geschiedenis.

6. Bijlage: Gesprekspartners

“Ik ben geen voorstander van een doelgroepgerichte aanpak. Geschiedenis is van ons allemaal. Kleur zou niet uit moeten maken.”

Quote van gesprekspartner

Gesprekspartners

Voor dit onderzoek is gesproken met leden van de verschillende erfgoedtafels, andere direct betrokkenen en historici, waaronder:

- Jan Both
- Pau Heerschap
- Onno Helleman
- Karen Wassink
- Marianne Eekhout
- Maurits Ertsen
- Tom Hazenberg
- Jasper de Bruin
- Joerie van Sister
- Ratna Nadia Drost
- Raphael Smit
- Kees Neisingh
- Carla Scheffer
- Korneel Aschman
- Petra Brekelmans
- Antoinette van Dorssen
- Marc Laman
- Arjen Rijsdijk
- Margot Stolk
- Wimmie Hofstra
- Marca Bultink
- Piet Hoogendoorn
- Niels van der Vlist
- Dick Verheijen

Gesprekspartners

Voor dit onderzoek is verder gesproken met Zuid-Hollandse burgers met gevarieerde achtergrond.

Gesprekspartners focusgroep en single interviews: maatschappelijk betrokken, affiniteit met geschiedenis, leeftijd 25/50. De deelnemers zijn geworven uit Motivaction's eigen onderzoekspanel met daarin circa 25.000 Nederlanders. Alle deelnemers hebben een financiële incentive ontvangen voor hun deelname.

Single interviews: 3 personen met een zichtbare beperking; 3 personen uit de LHBTIQ+ gemeenschap. Focusgroep: 6 personen met een Antilliaanse, Surinaamse of Marokkaanse achtergrond.

Verder vonden er tien korte informele gesprekken plaats met biculturele jongeren.

- Leeftijden 16 tot 30
- Zes vrouw, vier man
- 2x Kaapverdische achtergrond
- 2x Marokkaanse achtergrond
- 1x Congolese achtergrond
- 1x Turkse achtergrond
- 1x Surinaams-Hindoestaanse achtergrond
- 1x Eritrese achtergrond
- 1x Tunesische achtergrond
- 1x Chinese achtergrond

Afbeeldingen © Shutterstock en Provincie Zuid-Holland

www.motivaction.nl www.transcity.biz

motivaction
research and strategy

TransCity
INCLUSIVE MARKETING & COMMUNICATIONS